

Зінаїда КОСИЦЬКА

СІМ'Я В ЛОНІ РОДИНИ

Розглядаючи проблеми сім'ї та її потреби, вплив суспільства на її існування, важливо не упустити три істотні деталі. Перше – сім'я ніколи не може побутувати відокремленим, хоч би й самотійним життям, ніколи не може бути відділеною часткою; друге – для її становлення необхідна праця багатьох людей і навіть поколінь і третє – сім'я дуже, і особливо в перші роки, потребує зовнішньої допомоги.

Як і окрема людина не сама у світі, так і сім'я не живе осібно і не зберігається стараннями тільки своїх членів. У цій спільній праці, переживаючи різні зовнішні впливи, вона, звичайно, потребує тільки впливів позитивних, її необхідно доглядати як саджанець, тоді сім'я зберігається і нормально розвивається під впливом багатьох людей, через яких зіходить благодать Господня.

Найважливішою, першою і необхідною увагою, якою повинна бути оточена молода сім'я, це увага сім'ї батьківської. Батьки першими стоять на шляху до створення нової сім'ї ще тоді, коли дитя тільки виховується, коли у нього лише закладаються і виробляються норми поведінки, розвиваються почуття, формується світогляд. Будучи творінням спільного впливу батьків, дитина немовби свідчить про можливість їхніх взаєностосунків, їхнього союзу.

Яскравий приклад батьківського турботливого ставлення до продовження роду у молодій сім'ї бачимо в Біблії. Виховуючи свого сина Ісаака, Авраам допомагає йому також і у важливому питанні – виборі супутниці і матері дітей-послідовників віри в Єдиного Бога. Авраам посилає вірного раба до своєї далекої рідні і, звичайно, навчає його, як правильно вибирати дівчину для молодого пана. При цьому перша увага звертається на її чуйність, а зовсім не на статки чи інші світські ознаки, бо Авраам шукав для Ісаака дружину спільного духу і спільних поглядів. Клопоти батька не пропали. Ревека одразу полюбилася Ісааку, і молода сім'я була прийнята в сім'ю батьківську, і в турботі при батьківській сім'ї Ісаак із Ревекою змогли створити свою єдність також.

Подібна опіка про майбутні сім'ї жила і підтримувалася у традиціях багатьох народів. В Україні батьки також завжди дуже уважно ставилися

до заснування дітьми у нової родини-сім'ї, виховуючи їх змалечку в добропорядності та готуючи їх до цього кроку і матеріально. Для доньки вибирали гідного чоловіка, чим ніби створювали основу подальшого її життя, навчали домогосподарству і виховували лагідну вдачу, готували посаг, аби донька мала все необхідне для нового життя.

Сина готували інакше – навчали ремесла, господарювання, “ставили на ноги”, допомагали вибрати з доброї родини наречену. Обов'язково на шлюб батьки дітей благословляли, що давало молодому подружжю особливу охорону. Сім'ї батьків-сватів готували за своїми можливими статками дітям весілля, що ставало урочистим великим святом-переходом дітей у нову стадію життя, в нову сім'ю і було запорукою та свідченням батьківської турботи. У подальшому житті батьки також постійно наставляли молодих. За давніх часів точно знали моральну основу нової сім'ї і тому допомога-підтримка були справжніми. Наші діди-прадіди знали: якщо людина створює сім'ю, то їй настала пора іти до Бога у парі з іншим, що людина готова взяти на себе гріхи іншого, хоче любити цього іншого й виховувати з ним дітей для Бога, і в цьому іншому вона надіється бачити собі допомогу та бути йому поміччю і опорою також. І якщо діти своїми силами раптом не могли і далі зберігати сім'ю, батьки завжди мудро згладжували їхні протиріччя і всіляко оберігали союз.

Така зовнішня підтримка була необхідною завжди і для всіх сімей. Навіть Святе Сімейство перед великим випробуванням, – народженням Божого Сина – коли вже своїми людськими зусиллями не могла більше зберігатися, – потребувала прояву зовнішньої турботи і охорони. У час, коли святий і праведний Йосип вирішив відпустити Марію, що зачала від Святого Духу, їхня сім'я була під загрозою розпаду. Бог врятував її своїм проханням-напучуванням. І “з'явивсь йому Ангол Господній у сні, промовляючи: «Йосипе, сину Давидів, не бійся прийняти Марію, дружину свою, бо зачате в ній – то від Духу Святого» (Мт. 1, 20). Йосип заради Бога потерпів, сім'я збереглася, і в ній Син Божий виріс, і мав батьківську опіку, і не залишився сиротою.

Але ж розглядаючи ідеальні приклади минулого, в даному разі – сім'ї юдейської традиції, не хотілося б залишити поза увагою й фактор, що в біблійні часи сімейний устрій підтримувався постійною нелегкою працею тисяч людей. Що в Ізраїлі благочестя народу оберігалось пророками і первосвящениками, і була сформована ціла система оберігання сім'ї як прояву волі Господньої, як форми існування благочестя в народі, і що в ті часи ізраїльський народ жив у виконанні Божих заповідей.

Згодом у християнських середовищах, коли кожна особистість мала прагнути єднання з Богом, у шлюбному єднанні також бачили не просте задоволення своєї духовної чи тілесної потреби, а початок особливого служіння Богу, початок періоду нового сходження – несіння гріхів іншого, духовного становлення через любов до іншого – періоду дозрівання душі.

На наших землях таке світосприйняття почало приживатися трудами рівноапостольного Володимира з часів хрещення Русі, а надалі воно утверджувалося молитовними трудами преподобних отців Києво-Печерської Лаври. Воно очищалося боротьбою козаків, яку вони вели за чистоту православ'я і підтримувалося постійними копіткими турботами великої кількості рядових священників. Уся історія України свідчить про великі зусилля, що докладалися і окремими діячами, і всім українським народом для підтримки духу служіння Богові, духу збереження православної віри, духу терпимості і любові.

Такий погляд на сім'ю, на жаль, нині в постатеїстичному суспільстві України не культивується, і тепер дедалі більше одружуються, бажаючи бути разом з іншим, бути з ним щасливим, і кожен при цьому своє щастя бачить по-різному. Створюючи сім'ю не для Господа, а для себе, люди одразу створюють проблеми, непорозуміння, що, звісно, нерідко призводить до розлучення.

І в постатеїстичному суспільстві України ми зустрічаємося вже не тільки з тим, що шляхи до Бога через сім'ю нівельовані і майже знищені, але і з тим, що й у суспільства уже всі дороги до Бога розмиті і нівельовані.

Тепер у нашій країні молода сім'я стоїть доволі відособлено від батьківської. Замикання сім'ї в собі, її самотність стають характерними ознаками. Єдності зберегтися важко. У родині батьки і діти починають відокремлюватися одне від одного ще при спільному проживанні в одному домі, мало не із самого дитинства. Подивимося на сім'ї міські: спочатку діти віддаляються від сім'ї, коли їх майже насильно віддають в яслі та садочки. Батьки цілими днями працюють. Увечері, втомлені, часто прагнуть спокою і не мають бажання займатися дітьми чи спілкуватися-гратися з ними. Коли діти вже підростуть, батьки відсилають їх із радістю (й надовго) в табори або села, виправдовуючись турботою про дитяче здоров'я, а насправді відпочиваючи від них. Як там діти відпочивають та проводять своє дозвілля, знають аж ніяк не всі батьки.

Минають ще кілька років і батьки та діти, які звикли жити різними уподобаннями, починають одне одному заважати. А в період дорослі-

шання дітей члени сім'ї часто внутрішньо віддаляються одне від одного. Згодом роз'єднання відбувається реально, – вони живуть у різних частинах міста або в різних містах. Коли ж життєві обставини складаються таким чином (і це гірший варіант розділення), що батьківські сім'ї і діти зі своїми сім'ями тривалий час мешкають в одній тісній квартирі, то внутрішня відстороненість і непростий побут перетворювали таке спільне життя на тортури. Дух любові, взаємного порозуміння і турботи дедалі менше й менше проявляється між ними.

Сільські діти трохи довше перебувають під батьківською опікою, вони, як правило, виростають не в садочках, а при батьках, і до закінчення школи постійно живуть інтересами своєї родини. Цьому сприяє спільна праця у господарстві і в полі. Але із закінченням школи майже всі вони полишають батьківські затишні домівки-сім'ї і переходять у новий світ. Свої сім'ї вони створюють далеко від батьків і живуть надто самотійно, приїжджаючи тільки абинавідати, або допомогти у господарстві. Досить часто вони починають будувати свої сім'ї в гуртожитках, де досвід і правила інші, ніж у родині. Із часом вони забирають батьків доживати віку в міській квартирі, і в такому спільному проживанні батьківського впливу майже не буває, тут уже більше впливає сім'я дітей на батька чи матір. Нерідко це буває обтяжливо для обох сторін.

Відриву дітей і молодих сімей від батьківської сім'ї у нашому суспільстві сприяли не тільки майже рабська праця і залежність, але й комсомольські новобудови, освоєння цілини, розподіл молодих спеціалістів і багато інших методів кадрової, та й не тільки кадрової, політики. Тоді всі набуті традиції, а з ними й традиції збереження сім'ї, мали бути відкинутими і втраченими. “Нова” сім'я, як і “нова” людина, мали слухати лише партію, що замінювала батька й матір.

Важко сказати однозначно, але, можливо, через те так прикилося в тоталітарному суспільстві втручання партійної ідеології в сімейне життя і що, потребуючи підтримки, сім'я шукала зовнішньої допомоги і, будучи відрізаною від родини, від церкви та її пастирів, – зверталася до партії, як до їх замітника. Скривджена принижена дружина часто шукала допомоги у досвідченіших і впливовіших осіб, і такими виявлялися, найчастіше, представники партійних структур, які творили всередині сім'ї все, на що здатна була їхня моральна сутність. Тим більше, що в Україні звертатися до старших і слухатися їх було традицією. Згадаймо, як замовкали сварки у знаменитій сім'ї Кайдашів (І. Нечуй-Левицький). Не дивлячись на свою незалежність, силу і старшинство, Карпо завжди замовкав перед словом слабкодухого батька. А сім'я

молодшого, Лавріна, вижила серед докорів свекрухи тільки завдяки тому, що його молода дружина пішла на богомілля в Києво-Печерську Лавру. Це змогло приборкати стару Кайдашиху у, нібито, найнезрозуміліший спосіб.

При тотальному пресингові партія скористалася потребою сім'ї в зовнішніх сприянні-підтримці й викривила весь тисячолітній церковний досвід впливу на шлюб і його збереження. Справжньої допомоги в такому суспільстві сім'я, звичайно, отримати не могла – партійна допомога за своєю суттю була грубою і руйнівною, а батьківська, через яку ще міг Господь оберігати шлюб, ставала недосяжною або через відстані, або через духовні протиріччя.

У наш час (за законом зникаючої благодаті – Гармаєв) ми часто стоїмо уже перед фактами, коли батьки не відчують необхідності допомагати молодим сім'ям – поодружували і зайнялися собою. А діти не відчують необхідності шанувати і слухатися батьків – самі собі заробляють на хліб, самі собі й господарі. Такі погляди тепер не новина, і маємо “безпритульність” молоді сім'ї при живих батьках, проситься навіть слово “сирітство сім'ї”. Якщо ж молодим сім'ям і допомагають, то часто без Божої благодаті, стверджуючи свої особисті, а не Божі принципи сімейного життя. Це не завжди веде до єднання, а часто навпаки – до розриву молодого шлюбу. Там, де батьки турбуються про своїх дітей без думки про Господа, і де забута п'ята заповідь “шануй батька й матір свою”, інакше бути і не може. Тому що це вже не турбота, а переливання своїх невирішених проблем у інші форми.

Розглянувши викривлені принципи збереження сім'ї у наш постатеїстичний час, хотілося б це урівноважити взірцевими прикладами стосунків у сім'ях, де живуть задля Бога.

У таких сім'ях знають, що сім'я, утворена з двох осіб, не буває союзом тільки двох, адже кожна людина є результатом виховання і впливу сімейних традицій, носієм батьківських благочестивих справ і батьківської гріховності. Знають, що нова сім'я акумулює досвід попередніх поколінь обидвох родин у цій молодій парі.

Також завжди звертають увагу на те, що молода сім'я від початку свого заснування поринає у життя нової єдності, яка має єдину плоть і єдиний дух, і вже ні дружина не може бути відокремленою, ані чоловік. “Природа об'єднується в шлюбі в одному єстві, в надособистісній єдності, ця єдність, стаючи відновленням єдності первозданного, найважливіша серед усіх інших союзів на землі”.

І митрополит Антоній Сурожський також нагадує: “Як не благословити Бога за те, що у світі, де все стає розрізненим,

напруженим, взаємно протидіючим, (...) двоє людей полюбилися одне одному, побачили одне в одному взаємну красу і вирішили перевищити, перейти все, що може їх роз'єднувати, вирішили стати єдиними, одною особистістю в двох особах?!". Звідси й сім'я, як утворена єдність-особистість, зі своєї дати народження має також різні періоди існування: період становлення, період дорослішання, період розквіту, період випробувань. Особливо важливі основні два періоди: перший, коли сім'я засвоює науку старших і наступний, коли вона вже ділиться набутим досвідом. Кожний період життя сім'ї-єдності, як і кожний період життя особи, потребує уваги, допомоги, й окремого підходу.

Молода сім'я, назвемо її також малою сім'єю, в оточенні турботи стає не тільки окремою і самостійною, але входить і до складу іншого союзу – батьківської сім'ї, назвемо її старшою.

Союз молодшої і старшої сімей складає третю єдність – сімейство, або єдність-родину. Вона може перерости у велику сім'ю, якщо таких малих сімей багато. При цьому дуже важливо, щоб старша сім'я і молодші сім'ї прийняли у своїх стосунках своєю окремішність і свою єдність. Дуже важливо, щоб між ними запанувала справжня любов. Ця любов між рідними сім'ями має такі ж ознаки, як і любов між особистостями, але тут вона поглиблюється й ускладнюється тим, що її виразниками стають уже не одно-особистості, а одно-єдності, тобто сім'ї. Родина з кількох сімей, починає складати єдність, уособлення спільної любові. У ній також важливо вміти віддавати, вміти приймати, вміти жертвувати. Тепер уже разом, як єдність, – віддають, приймають і жертвують, і дух спільності між ними свідчить про їхню єдність.

Буває, що люди згадують про вплив батька чи матері на своє життя. Але можна стверджувати, що окремо батько чи мати на нас, тих, хто має уже свою сім'ю, як правило, не впливають. Вони виступають як батько-представник своєї сім'ї-єдності, і як мати-представниця тієї ж єдності. Ці впливи різні за формою, за проявом. Різні в тому, як кожний із батьків передає їх через свою особистість. І навіть якщо вплив одного з батьків нами був сприйнятий більше, або, не дай Бог, був негативний, – менше чи, не дай Боже, був негативним, все одно, кожен із батьків впливав на нас уже через призму свого шлюбного досвіду, через свою сім'ю, яку він зміг чи не зміг створити. Можна стверджувати, що батьки й не бувають окремими творцями дитячих душ, вони у своїй любові до дітей уже являють приналежність до своєї іншої половини. І якщо батько вочевидь вплинув на дитину, то мати невидимо його підтримувала; і

якщо мати щось особливе передала, то батько цю особливість зберігав у ній, чи навпаки, якщо мати щось не передала, то, можливо, це було втрачено в шлюбному союзі з батьком.

“Благословенні труднощі сім’ї – в тому, що це місце, де кожен із нас нечувано близько підходить до найважливішого персонажа нашого життя – до Другого”. Старша сім’я завжди пам’ятає це і допомагає молодій долати свої помилки, іти разом до Бога, а іноді комусь одному із подружжя за двох. Саме в сім’ї, і тільки в сім’ї, люди стоять одне перед одним відкрито, без будь-яких прикрас. Саме тут з людини знімаються всі маски і проявляються переваги й недоліки до кінця. Якщо є спрямовуюча допомога, то молода сім’я отримує правильну орієнтацію в житті й міцніє. Пригадую у цьому зв’язку сумний від внутрішніх переживань погляд сільського священика, у якого на очах погляди і характер його доньки змінювалися від звичок і поглядів чоловіка, – вона ставала іншою, майже чужою. Скільки було болю в душі старого через зміну образу улюбленої дочки, скільки сил і терпіння вимагалось з його боку, щоб не перешкоджати таїнству шлюбу, таїнству створення нової єдності. Через декілька років дочка і батько-священик постали перед таким проявом єдності. Батько мав тепер підтримку сина-зятя, а дочка у стражданнях і терпінні набула нових якостей і чеснот.

У такому довготривалому й різному розвитку сімейних стосунків і любові люди отримують новий досвід. Формується глибше ставлення одне до одного. Діти ставляться до батьків уже не тільки як сини чи доньки, але вже як і сини та батьки своїх сімей, а доньки – і як матері у своїх сім’ях. Батьки також бачать своїх дітей у нових іпостасях, помічають трансформацію сина в батька, доньки в період материнства. Зримо постають перед ними переваги й недоліки свого виховання, розкриваються нові риси дітей. Батьки переживають любов до дітей у нових стадіях – любов до дочки-матері, любов до сина-батька. Встановлюється нова близькість із дітьми через їхній відрив від себе, через віддавання іншому. Спочатку через віддавання чоловікові чи дружині, потім через віддавання дітям-онукам. І в такі періоди бачиться своя дитина в новому служінні, з’являється новий досвід, нові стосунки із зятем, невісткою, онуками. Збагачується служіння Богові через найближчих людей.

Ці відносини поглиблюються розумінням, проникненням, відкриттям своїх таємниць і таїнств. Дідусі і бабусі зізнаються, що любов до онуків – особлива. Вона не схожа на любов до дітей, вона інша.

¹ Аверинцев С.С. Брак и семья. Несвоевременный опыт христианского взгляда на вещи // Аверинцев С.С. София-Логос. Словарь. – 2-е испр. изд. – К.: Дух і літера, 2001. – С. 361.

При добрих стосунках батьківські уподобання, батьківські справи просто переходять у молодші сім'ї, діти природно переймають досвід старших. Онуки отримують величезний досвід своїх дідусів і бабусь безпосередньо, як дарунок, не витрачаючи і згодом великих зусиль на придбання від них нових скарбів. Адже батьки можуть ще у своєму молодому віці багато чого не знати. Онуки вчаться у дідусів та бабусь любити, а цей учет дається дуже нелегко, вони вчаться у них радіти, а це теж рідкісне надбання, вчаться трудитися, слухати, бачити, почувати. Усе переходить із рук у руки, з душі в душу. Норми поведінки переходять до молодшого покоління невимушено; досвід ведення господарства, досвід спілкування, досвід охайності – нічого не втрачається з відходом однієї людини, і не здобувається іншою на порожньому місці, а теж немовби переливається з повної ємкості в неповну. Це дає молодим сили, дає орієнтири, утримує у важкі хвилини, підтримує у зневірі. Це як повітря, якого не помічають, але без якого вмирають майже одразу.

Старші в таких випадках живуть життям, доповненим життям молодих. Київський священик Георгій Едлінський часто казав: «Ось я не доживу, а ви доживете до того часу...». І це давало йому сили, і додавало відповідальності молодим гідно, ніби за нього, дожити.

Дуже важливим для дітей, котрі вирости у великих сімействах, є бачення людини в різні періоди свого життя. Дитина знайомиться із цим у найближчих і найзрозуміліших формах. Вона бачить себе старшою в образі братів-сестер, ще старшою в образах батьків, бачить і сприймає себе старою в образі дідуся чи бабусі. Щось дитині хочеться успадковувати, щось їй не подобається, але вона природно знайомиться зі своїм майбутнім фізичним і моральним станом, їй не доводиться згодом зустрічатися з собою – інакшою, вона до будь-якого періоду підготовлена із самого початку.

Дуже важливою є ось-яка обставина: якщо в окремій сім'ї людина постає перед іншою немовби зовсім розкритою, видимою у всіх своїх чеснотах і гріхах, то у великій родині таке бачення однієї людини іншою відбувається так повно, що розкриваються чесноти і вади всього роду і кожного його представника окремо. Тоді переплітаються і зримо постають у людській долі та перед членами родини чийсь далекі нерозкаяні гріхи, чиясь далека гаряча молитва. Усе це переживається особистісно, дуже конкретизовано і зрозуміло. Часто говорять, що в онукові чи правнукові «проклянулися» риси будівника чи вміння господарювати. Тоді відчувається доленосна допомога конкретної люблячої особи, молільника перед Богом. У великій родині наочніше

прочитується в долі попередніх трудівників-творців можливість і способи впливу на подальшу майбутність своїх поколінь. Усе являється дуже конкретно. Праведники окреслюються в точніші образи – відходить усе наносне і неважливе. Лицеміри постають лицемірами, з яких спливають усілякі прикраси. Людина через історію свого сімейства знайомиться з багатьма формами життєвого шляху і здатна повніше почувати поєднання Божого промислу із зусиллями людськими.

Дітям і онукам із великого сімейства просто переймати соціальний стан старших поколінь, вони можуть відразу отримувати накопичений труд батьків, їм легше тягтися до сімейних ідеалів, – адже все це поруч, усе природне й зрозуміле.

Великі родини створюють молодим моральну і матеріальну базову основу існування молодим. Тут також поглиблюються почуття людини через дуже важливі впливи у стосунках з дядьками й тітками, з двоюрідними, троюрідними братами і сестрами, з племінниками та іншими родичами. Це особлива тема і, можливо, колись ми ще зможемо розглянути її.

Відомо, що духовна й тілесна єдність, навіть у сім'ї малій, зберігається завдяки постійній і великій турботі. Для цього Бог дає сім'ї зовнішню охорону, цьому сприяє встановлена Богом потреба в єднанні. Родині із двох малих сімей зберегтися набагато важче, адже тут необхідність єднання виявляється не так яскраво, не так прямолінійно. Але дуже важливо пам'ятати, що така єдність можлива, і що такі єдності існували завжди на наших землях, вони були настільки типовим явищем, що це навіть не сприймалося як особлива благодать і особливий труд.

У цьому випадку хотілося б згадати велику сім'ю священика Михайла Едлінського. У нього було шестеро дочок і син. Як тепло відгукуються члени його сімейства про недільні зустрічі у діда, коли кожен міг приходити, – і з радістю приходив – до нього на недільну службу. Потім збиралися усі в домі, отець Михайло любив запрошувати до себе в кімнату маленьких онуків, саджав навколо себе й розповідав їм притчі. Його дружина в цей день, як і завжди, була гостинною господаркою. Треба було прибрати дім, наготувати для всіх обід, кожного пригостити і вислухати. А це були вже післяреволюційні часи – священики перебували в опалі, всюди не тільки голод і холод, а й арешти та розстріли. Одна з духовних дочок священика так описувала тодішню обстановку в домі отця Михайла: «Бідність у батюшки була особлива». А якщо ще врахувати, що отець Михайло і матушка Анна були вже в похилому

віці і кожен щоденний тягар давався їм нелегко, то зрозуміло, що радісні недільні зустрічі для молодих береглися подвижницькою працею обидвох – теплою слова вистачалася для кожного.

У ті двадцять роки вже минулого століття в сім'ї отця Михайла Едлінського жила донька Віра з чоловіком Сергієм Петровичем Афонським і малими дітьми, жила після арешту і смерті чоловіка старша донька Євгенія з донькою Люсею (Олею), жили тоді ще незаміжня молодша донька Люба і зовсім юний отрок, майбутній священик – син Юрій. Дві старші доньки Тетяна і Наталія жили з сім'ями окремо, але неподалік, і теж були постійно опікувані батьками. Лише донька Клавдія з чоловіком Петром Марковичем Чернишенком та дітьми жили у Вінниці, але їздили одне до одного в гості і почувалися в єдності. Кожен із них був членом цієї великої спільноти, і кожен із них міг жити своїм особистим життям.

Тоді це здавалося звичайним, тепер же діти й онуки згадують усе це як диво і, справді, це було диво – створення і збереження такої родини в страшні роки репресій, воєн і голоду.

Тепер теж є такі Неопалимі Купини негаснучого пломеню сімейної любові. Саме їхній приклад і їхня любов надихають на вивчення їхнього досвіду.

У родинях, що формуються поза сімейною традицією, але бажають жити для Бога, такими старшими наставниками безпосередньо стають духівники. І Церква через священиків сама опікує сім'ю, зберігає її і веде до Бога.

Звичайно, зникнення сім'ї і малої і великої – це об'єктивні соціальні фактори. Особливо це видно з того, що і Європа, де історичний досвід був протилежним тоталітарному режимові більшовизму, зрештою прийшла до такого ж результату: зменшення ролі сім'ї, втрата сімейності, відособленість людей у суспільстві тощо.

Але збереження сім'ї, а звідси – й родини, дуже шляхетна й непроста справа, і можна спробувати потрудитися на цій ниві. Тим більше, що сім'я – таке місце соціального і Господнього служіння, де кожному відкрита можливість для участі.